

МЕТАФОРИ МІЛЕНІУМУ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШЕГО»

У статті зроблено спробу інтерпретації метафор Міленіуму в першому романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». Виокремлено основні семантичні різновиди індивідуально-авторських метафор: часопростір, суспільство, мова, нація, кохання, самотність тощо. Простежено конотативні зв'язки метафоричних перенесень у романі. З'ясовано поліфункціональність метафор у формуванні образної та стильової системи твору. Зроблено акцент на інтертекстуальному плані метафоричних перенесень.

Ключові слова: новітня художня інтерпретація, метафори Міленіуму, метафора-конотація, символічність образів, бароккові метафори, інтертекстуальність.

В статье сделана попытка интерпретации метафор Миллениума в первом романе Лины Костенко «Записки украинского самашедшого». Выделены основные семантические разновидности индивидуально-авторских метафор: хронотоп, общество, язык, нация, любовь, одиночество и т.п. Прослежены коннотативные связи метафорических перенесений в романе. Выяснено полифункциональность метафор в формировании образной и стилиевой системы произведения. Сделан акцент на интертекстуальном плане метафорических перенесений.

Ключевые слова: новейшая художественная интерпретация, метафоры Миллениума, метафора-коннотация, символические образы, барокковые метафоры, интертекстуальность.

*The paper provides an analysis of metaphorical interpretation of modernity in Lina Kostenko's first novel *The Notes of a Ukrainian Looney*. The basic semantic variations of the author's metaphors are «fate», «time», «space», «life», «language», «nation», «memory», «love», «happiness», «solitude», «exclusion», etc. The novel is based on the connotative connections among metaphors, which in the text of Lina Kostenko's novel perform a variety of functions. They are both means of constructing imagery and constituents of the writer's style. The paper stresses on the importance of applying the intertextual approach towards Lina Kostenko's poetics and stylistics.*

Key words: metaphors of Millennium, metaphor-connotation, symbolism of images, baroque metaphors, intertextuality.

Українське письменство початку ХХІ століття тяжіє до багатовекторності художніх орієнтацій, філософського, іронічного, а подекуди й скептичного осмислення сучасності, світу містики, ірраціональності, психологізації тощо. Зокрема, актуалізацією історичної пам'яті українців досі уславилися твори «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Чорний ворон» Василя Шкляра, стереоскопічно «художньої галактики» [15, с. 5] характерів – «Роман юрби» (2009 р.) Валерія Шевчука, роман у щоденниках і листах «Повернення в Портленд» Григорія Гусейнова (2011 р.) тощо.

Серед найбільш сенсаційних літературних відкриттів 2011 року твір Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» посідає одне з найпомітніших місць. Роман письменниці можна тлумачити як своєрідний «ключ розуміння» [16, с. 26], метафоричну репрезентацію світовідчуття Межової людини ХХ-ХХІ ст., яка заблукала у нетрях глобалізованого світу. Ліна Костенко – самобутня поетеса, яка вперше переконливо вдалася до експериментів у прозовому жанрі. Її роман – то своєрідний хронотоп, літопис сьогодення, у якому

сміливо відтворено світовідчуття різних поколінь та соціальних груп: «самашедшого» 35-річного головного героя-програміста, його дружини-філолога, синатінейджера, батька героя-комп'ютерника – відомого перекладача-шістдесятника, приятеля Лева, «інверторного на пустелю», а також епізодичні персонажі, вкраплені до сюжету, – підліток Борька – сусід та його мати, а згодом молода вдова «нового українця» [7, с. 67].

Багатопланові метафори Міленіуму відкривають для сприйняття реципієнта глибини підтекстової сфери: про націю та національне, «духовний канібалізм» [7, с. 45], колізії у свідомості українських «самашедших» тощо. Роман Ліни Костенко став не лише об'єктом читацького загалу, але й дискусій літературознавців, письменників, журналістів, критичних відгуків ЗМІ, також численних рецензій у всесвітній інтернет-мережі [6]. Зокрема, проблемам жанрової дефініції роману присвячені статті Д. Дроздовського [4], В. Базилевського [1], Ю. Горблянського, М. Кульчицької [3], М. Левченко [11], О. Галича [2]. Інтертекстуальні зв'язки у творі розглядає дослідник М. Насенко [12] тощо.

Проте питання метафоричної репрезентації реалій сучасності у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», асоціативних зв'язків, які породжують метафори, є на сьогодні малодослідженим, чим і пояснюється актуальність розвідки.

Метою статті є з'ясування своєрідності семантики індивідуально-авторських метафор у романі, їхніх різновидів як одного із основних естетичних чинників у свідомості Ліни Костенко, а також способів відображення в сюжетному топосі роману проблем національної культури, духовних, політичних перипетій Міленіуму.

Метафори, зафіксовані в романі, групуються навколо таких соціумно-філософських універсалій, як суспільство, часопростір, влада, мова, нація, кохання, природа, самотність тощо.

Провідною в романі є метафора Міленіуму як «хисткого і непевного» [7, с. 10] часу, «зозулястого маркеру, Рубікону епохи» [7, с. 49], яка породжує ряд асоціативних зв'язків, пов'язаних із нарощуванням додаткових метафор-конотацій. Слушними в даному контексті є роздуми Ліни Костенко: «У своєму романі я хотіла відверто і чесно написати про те, що або ми божевільні, або вони... У книзі описано божевілля цього часу плюс початок третього тисячоліття... Мені дуже шкода було свою рідну незалежну державу, так не хотілося писати чогось прикрого... І я стримувалась» [9, с. 2]. Проте передумати поетесу переконав прихід нового тисячоліття. «Мені хотілось дослідити, як людство входить в Міленіум» [9, с. 2].

Повертаючись до градації метафори Міленіуму в сюжетній структурі роману, підкреслимо, що глибинний зміст Міжчасся відтворено вже на початку твору: «Чорний лебідь з трьома нулями завершує свій царственний круг. Хоча, може, це й не лебідь, а Вселенський Змій з хвостом, звинутим у три нулі – символ страшний, космогонічний, не треба б людству накликати його на себе» [7, с. 10]. За допомогою розгорнутої метафори Ліна Костенко змальовує символічну картину ймовірного апокаліпсису людства. Подібних метафор у романі чимало.

Принагідно наголосимо, що на сторінках «Записок...» можна побачити також градацію у з'ясуванні частотності вживань смислової навантаженості метафори Міленіуму, яку письменниця реалізує як кодифікацію назв «Рубікон», «Армагедон», «категорія Вічності», «Вселенський час» тощо.

Вдаючись до новітньої інтерпретації українського Армагедону, письменниця сміливо експериментує з *художнім часопростором*, який не є для неї лише *реальним* (історичним – він сягає від 2000 року – «час неосяжний, категорія Вічності» [7, с. 11] до 2004 року – Помаранчевих подій, але й *метафоричним*, відтвореним у вигляді символів тварин Східного календаря – Років Дракона, Змії, Коня, Вівці, Мавпи. На нашу думку, авторка вибудовує галактику підтекстової сфери, в якій вказані вище символи витлумачуються як своєрідні алегорії. Ці образи сприймаються не ізольовано, а складають мозаїчну єдність. Приміром, *дракон* у східній міфології вважається символом випробувань, *змія* уособлює чоловіче та жіноче, добро і зло; *кінь* символізує неприборкані пристрасті, а *вівця* асоціюється з терпінням та компромісами, на відміну від *мавпи*,

що є віддзеркаленням неспокою, буремних настроїв [14]. Наприклад, до сюжетної канви твору Ліна Костенко уплітає оніричні мікросюжети, одним з яких є абсурдний сон головного героя, який вміщено до розділу «Змія» (2001 р.): «Снився кошмар. Змій велетенський, всесвітній – ворухиться, сичить, підповзає...» [7, с. 177]. Відповідно, відбувається «о-мовлення» сну програміста, що постає у формі його тлумачення: жахіттям виступає прихід нового тисячоліття. Тож, у контексті роману ці алегоричні символи предметного світу, введені в метафоричні зв'язки, трансформуються в образи глобального божевілля української держави, медіатором якого на сторінках роману виступає головний герой. Це 35-річний програміст, який вважає себе «перекресленим у суспільстві» [7, с. 99], з нереалізованим творчо-емоційним потенціалом. Зауважимо: Ліна Костенко не дає йому ні імені, ні прізвиська – явна ознака того, що цей образ виокремлюється як носій певного узагальнюючого метафоричного символу ізольованості людини у житті. Звернімося до тексту роману, де герой ретранслює події 8 липня 2001 року, що відбулися у містечку Памплони в Іспанії: «Випускають биків у вузькі вулиці, вони біжать, натовп їх дражнить, галасує, меткі кабальєро у білих сорочках з червоними хусточками кидаються їм напереріз. Розлючені бики шаленіють, з ревом мчать по бруківці, нахромлюють на роги і розкидають усе, що трапляється їм на шляху. Головне – коли тебе збили, намагайся відкотитися вбік.

Якщо сприймати це як метафору, то я відкотився вбік. І лежу на узбіччі сучасності, а вона двиготить далі з налятими кров'ю очима. За нею женуться, штрикають ножами і дрюччям, вона відчайдушно відбивається, мотає головою, когось уже підняла на роги, а вони її б'ють, підривають бомбами, роз'ятрюють, провокують. І вона реве, і мчить, і вибухає люттю, і розтоптані люди й народи стогнуть, і нема Гемінгвея, що написав би цю криваву фієсту сучасності» [7, с. 163]. У цьому уривку Ліна Костенко послуговується *гіперболізованим метафоричним та буквальним використанням слів*, що є важливим аспектом вияву іронічного коду роману. Буквалізуючи метафоричні смисли, авторка відтворює таким чином незвичайну точку зору на абсурдність оточуючої дійсності третього тисячоліття, в якій людина фактично стає деперсоналізованою істотою, перетворюючись на павука. Впадає в око факт подібності з новелою Ф. Кафки «Перевтілення». Вочевидь можемо тлумачити потенційну схожість відчуженого програміста Ліни Костенко, який живе у своєму «коконі-небосхилі» [7, с. 117] та Кафкіного Грегора Замзи, приреченого на самотність у суспільстві.

Тож герой-програміст виступає символічним медіатором поглядів Ліни Костенко. Метафори Міленіуму створюють плетиво асоціативних рядів конотацій. Таким є *метафори-імперативи про сучасне суспільство та абсурдне існування у ньому*. У текст часто вкраплено чимало подібних образних висловів: «... на обличчі суспільства лежить знак дебілізму...» [7, с. 6]; «У нас все суспільство-аморфні напівпровідники» [7, с. 90]; засилля «свободи хамства, свободи невігластва, свободи ненависті до України. Все, що є ничого й зловорожого, вигрівається під сонцем нашої демократії» [7, с. 130].

Йдеться тут про хвороби влади: «Духовний канібалізм. Так схопили суспільство за горлянку, як люди витримують?» [7, с. 66]. Вочевидь, у цій риторичній метафорі можемо простежити смислові перегуки з романом О. Гончара «Собор», у якому письменник чи не вперше акцентує проблему «духовного браконьєрства». За допомогою розлогої метафори наголошується думка і про поступ української нації до Незалежності в умовах постколоніальної дійсності: «... на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті зацьований двоголовим орлом» [7, с. 11]. Саркастичним тоном з відтінком трагізму про втрачені надії України проіннята апокаліптична метафора: «Посковзнула наша Незалежність на плювку Сатани» [7, с. 130]. «У суспільстві ретроградна амнезія. Воно уже все забуло. Воно навіть не робить зусиль пригадати. Через те з суспільством можна зробити що завгодно. Обікрасти його, принизити. Привласнити його власність. Вирубати його ліси. Возити ядерні відходи через його голову» [7, с. 288]. Така метафорична градація відтворює деградацію суспільства. У даному контексті пророчими виявляються слова Ліни Костенко з циклу віршів «Коротко-як діагноз», написаного ще в 1993 році: «І знов сидять при владі одесную. // Гряде неонізм. Я в ньому не існую» [8, с. 152]. Вражаюче звучить персоніфікована метафора у романі «Записки...» про Україну, як Мертве море: «Мені здається, я теж пливу по Мертвому морю. І тонути не тону, і пливти вже немає сил» [7, с. 193]. Оповідач гостро сканує також екологічні вивихи глобалізованого світу: «Чхнув наш реактор – упало на скандинавські мохи» [7, с. 13].

Позаяк у фіналі роману головний герой, його син та навіть Лев, інвертований на пустелю, з шаленим завзяттям сприймають події Помаранчевої революції як перемогу суспільства над божевільною цивілізацією. Звернемо увагу на те, що своєрідним маркером Свободи, оновлення суспільства виступає на сторінках роману Майдан «вируюче море» [7, с. 412]. Синекдоха «майдан тріумфу» [7, с. 412] наштовхує читача на думку про омріяну консолідацію нації. «Кожен вважає це своєю перемогою» [7, с. 412], – резюмує програміст.

Герой бачить світ у «діапазоні своїх проблем» [7, с. 67]. Він є обсерватором, спостерігачем «всесвітнього дурдому» [7, с. 66], в якому рідна держава постала «поневоленою, змученою» [7, с. 296]. Його друг – Лев, інвертований на пустелю, – скептично розмислює над тим, що країна «ніби вільна, ніби незалежна, а насправді невизначена, хистка, компромісна, то вона вже не спроможна бути» [7, с. 296]. Прикметно, що на сторінках роману цей персонаж виступає як *персоналізована метафора*, оскільки, як слушно зауважує головний герой, він «начитаний, на все має метафору» [7, с. 127], «препарує проблеми жорстоко і без сентиментів» [7, с. 116]. Приміром, розповідь про чавунну пальму Мерцалова, яка «експонується мало не як символ нашої державності. Її освятили в Лаврі і вже відкрито взяли курс на Росію, освятивши копію пальми» [7, с. 271]. Таке блюзнірство української влади Лев називає «метафорою нашої вторинності» [7, с. 271]. У його роздумах закодований підтекстовий зміст роману. Такою, приміром, є символічна розповідь про корабель, що збився з курсу та був захоплений піратами: «То

пірати, що беруть Україну на абордаж» [7, с. 119]. Глибинний підтекст метафори очевидний: викривається фарисейство, підступність політичної влади.

Подібних категоричних суджень у творі чимало. Він виступає як рентген холодної епохи Міленіуму: «В Третє тисячоліття українці в'їхали з тим самим возом проблем – з набором дрімучих стереотипів, з комплексом меншовартості» [7, с. 116].

Культурною конотацією метафор про суспільство увиразнюється в романі *метафора нації*, пов'язана із «національною специфікою божевілья» [7, с. 118]. Головний герой з боєм сприймає одвічний Езопів комплекс українців: «Мені допекло приниження, ця одвічна дискримінація нації» [7, с. 127].

Одним із руйнівних явищ глобалізації Ліна Костенко вважає дегуманізацію свідомості українців, комплекс меншовартості. Тому особливого значення набувають авторські метафори про націю та національне. Іронічно, а подекуди й скептично письменниця вказує на «хвороби» української нації. Звернімося до тексту: «Іноді мені українці здаються таким великим гарним птахом, який сидить собі й не знає, що робиться на сусідньому дереві, який любить собі поспати, сховавши голову під крило. Крило тепле, притульне, сни історичні, красиві. М'язи розслабились, душа утрілась, – прокинувся, а дерево під ним спилують, гніздо впало, пташенята порозлітались хто куди, сидять на інших деревах і цвірінькають уже по-іншому. Нація навіть не косноязыка. Нація недорікувата. Я розумію, все має свої історичні корені. Часом їх хочеться висмикнути» [7, с. 156]. Подібних метафор історичної долі України в романі багато. Принагідно зазначимо, що метафори про націю породжують у романі ряд асоціативних зв'язків. Ліна Костенко влітає до сюжетної канви оніричні мотиви як розкодування підтекстової сфери роману. Слід наголосити, що марення, сни, візії героїв є одними із принципів барокової поетики. На нашу думку, Ліна Костенко в даному випадку репродукує барокові прийоми текстотворення, спрямовані на тлумачення символічних образів. Показовим щодо цього є сон героя-програміста, в якому метафоричність межує з алегорією, емблематикою: «Приснився дятел, що клює націю в скроню. Дятел був як дятел, дзьобатенький і пістрявий, а нація якась аморфна, розпливчаста, і все підставляє скроню» [7, с. 156]. Послугуючись цією метафорою-порівнянням, письменниця застерігає про велику загрозу української ідентичності – денационалізацію свідомості. Адже дятла, як відомо, у слов'янській міфології вважали пророчим птахом, бо він нібито був раніше людиною, але Бог за якийсь гріх його покарав» [13, с. 56]. Ліна Костенко через інтенції головного героя констатує: «Я належу до нації, яку обрав я і яка обрала мене – до красивої і шляхетної нації» [7, с. 161]. Загалом у книзі, впродовж розвитку сюжету, ніби розвивається подальша трансформація метафори нації як нарощування асоціативних рядів, пов'язаних з наступом глобалізації на мову. У рецепції Ліни Костенко *мова як метафора* ототожнюється з історичною пам'яттю українців, духовним відродженням та, на жаль, виродженням людства. Герой дуже болісно реагує на стан мови у суспільстві: «Нашу мову заносять піски духовних пустель» [7, с. 222]; «(...) мова втрачає пульс» [7,

с. 51]. Таких метафор щодо протиприродності мови в романі багато. Вони є своєрідними культурними конотаціями авторського світовідчуття, яке звучить, немов «фонограма світового безумства» [7, с. 190]: глобалісти знущуються з мови, вбачаючи у ній лише «гібрид-ерзац-мішанку» [7, с. 268].

Розкодовуючи підтекстовий шар роману, натрапляємо також на *інтертекстуальні метафори*, одну з яких назвемо *метафорою безголов'я*.

Варто зазначити, що ця метафора пов'язана із стародавнім культом голови. У народній свідомості голова – вершина антропоморфної будови світу, основне місце помешкання душі, вмістилище розуму [5, с. 68]. Якщо голова – це символ розуму й духовного життя, управління і контролю [13, с. 72], то безголов'я символізує брак свідомості українства, а надто – відсутність національного проводу, що в сукупності й склало першопричини проблем національної меншвартості

Зазначимо, що у романі метафора безголов'я набуває гіперболізованого значення: «Голови, голови, голови. Колись на плаху котилися – так то ж у часи великих смут. Козацькі голови на палях – так то ж у якому столітті! Француз Гійотен гільйотину придумав – так то ж для революційної зручності... А тепер же наче цивілізація, на якому ж ми шаблі? То чотири одрізані голови на снігу в Чечні, то «тарашанське тіло» без голови, то голова без тіла в кущах біля автозупинки в Одесі. Звично й буденно, в ряду інших подій. Скоро людство, як той святий Діонісій, ітиме з власною головою в руках, а на плечах у нього буде віртуальна голова, набахтурена абсурдом безвиході... Скрізь по всій Україні – на стовпах, на стінах, на транспарантах – чорний силует голови Гонгадзе. Так, наче диявол ножицями вирізав її тінь. Це ж тільки прокуратура не знає, де та голова. Диявол знає» [7, с. 14]. Така аллюзія з роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» відтворює світове божевілья в проєкціях цинічних дій влади щодо інакомислячих українців. Апофеозом такого абсурду у Ліни Костенко є рецепція великого балу Сатани, який пов'язаний на сторінках роману із подіями волевиявлення людей під час брудних виборів.

Слід наголосити, що *назва твору* «Записки українського самашедшого» може бути потрактована як *звучка метафора*, котра виражає підтекстовий зміст. Письменниця робить спробу відтворити «усі вивихи нашого глобалізованого часу» [7, с. 415] та з'ясувати, у чому ж полягає абсурдність, «самашедшість» українців. Впадає в око факт подібності заголовку роману з повістю М. Гоголя «Записки божевільного». Як слушно зазначає літературознавець М. Наснко, Ліна Костенко «взялася показати, як сучасна шизофренія атакує вже не окрему особистість (у Гоголя – дрібного чиновника Поприщина), а всю земну цивілізацію та передусім одну з її складових – рідну для автора «Записок...» Україну» [12, с. 6]. Для Ліни Костенко важливо на сторінках роману нагадати читачеві у такий спосіб про українську ідентифікацію геніїв М. Булгакова та М. Гоголя.

Зауважимо: заголовок твору, іронічно трансформований письменницею, втілений у сюжетній лінії: дружина головного героя пише кандидатську дисертацію про Гоголя. Тому часто в тексті його нотаток присутні *прямі метафоричні цитування* з творів письменника,

які своїм змістом надзвичайно співзвучні з часом розгортання подій у тексті роману, створюючи специфічний інтертекст: «Нужда и бедность – неизбежный удел стоячего государства» [7, с. 24]; «Советую вам нарочно написать на бумаге Испания, то и выйдет Китай» [6, с. 28]; «Ведь ты нуль, более ничего» [7, с. 137]; «Январь того же года, случившийся после февраля» [7, с. 263] тощо.

Тож, дослідивши заголовну лексему з погляду інтертекстуальної метафоричності, переконуємося у тому, що назва твору «задіяна» у символічне поле тексту, яке трансформується під час тлумачення читачем у нові «горизонти сподівань», нарощуванням конотаційних смислів.

Метафори влади набувають у контексті роману саркастичного, іноді – цинічного звучання. Влада є «політичним Геловіном», а «країною правлять привиди минулого... Круки корупції докльовують Україну» [7, с. 375]. Ліна Костенко звертається також до «літераторів нового часу» [7, с. 285], які проповідують «тілесний низ» [7, с. 117], порно, «естетику нуворишів та диктат грошових мішків» [7, с. 286].

Ідилічність натовість виступає у тексті роману *метафора кохання* як антитеза до абсурдного існування людини на «глобальних магістралях біди» [7, с. 279]. Лише любов головного героя до дружини – «жінки з обличчям єдино коханої» [7, с. 317], пекуча пристрасть повертають його до феєричного світу, в якому немає місця всесвітньому абсурду. Сентенції, які проростають у романі, особливо увиразнюються метафорами інтимної сфери, як-от: «Як це гарно – кохати жінку під метеоритним дощем з-під сузір'я Персея! [7, с. 316]; «мені потрібен космос її очей» [7, с. 317] тощо. Любов для героя – ціла гама емоційних відтінків: «Це може бути жага і ніжність, бажання тепла й притулку, пристрасть до неприємності і вишуканість до перверсій» [7, с. 317]. Слід припустити, що сексуальність героя, його пекучу пристрасть можна тлумачити як вияв самотності. Адже він є своєрідним схимником у башті Міленіуму.

Важливою *метафорою*, зафіксованою в романі, виступає *природа*, на тлі якої, можливо, головний герой втрачає свою глобальну «самашедшість», позбавляється численних комплексів. Він стає справжнім, таким же одухотвореним, як і природа: «Я думаю, що дерева живі. То вони хитаються, то хапаються за голову, то хиллять гриви, як коні. Вони єдині, з ким я можу розмовляти» [7, с. 117]. Схожих поетичних вкраплень, на жаль, у творі небагато. Загалом подібні метафоричні конструкції виступають своєрідними маркерами людяності, духовності, внутрішньої свободи героїв та можуть інтерпретуватися як естетичний код роману.

Таким чином, Ліна Костенко є дивовижним майстром не лише поетичної, але й прозової метафори. У першому романі «Записки українського самашедшого» письменниця філігранно моделює метафору Міленіуму, яка породжує у свідомості реципієнтів розмаїття асоціативних рядів, пов'язаних з реаліями сучасного глобалізованого суспільства ХХІ століття. Такі метафорично-конотації про націю та національне, життя, абсурд, суспільство, самотність, кохання, природу тощо вибудовують мозаїчну єдність твору та водночас є джерелами підтекстових смислів, які сприймає та розкодовує вдумливий читач.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевський В. Хроніка перманентного абсурду : погляд із мезозою / В. Базилевський // Літературна Україна. – 2011. – 27 січня. – С. 6–7.
2. Галич А. О. «Записки українського самашедшого» Л. Костенко як імітація документального твору / А. О. Галич // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: філологічні науки. – 2011. – № 19 (230). – С. 156–163.
3. Горблянський Ю. «Кривава фієста сучасності» в одкровенні від Ліни Костенко: зауваги про «Записки українського самашедшого» / Ю. Горблянський, М. Кульчицька // Слово і час. – 2011. – № 5. – С. 73–83.
4. Дроздовський Д. Поет і свобода : лист у ХХІ століття : [Л. В. Костенко] / Д. Дроздовський // Літературна Україна. – 2011. – 17 лют. – С. 1–3.
5. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 448 с.
6. ЗМІ про роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vsiknyqy.net.ua/news/7290>.
7. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
8. Костенко Л. Пейзажі пам'яті : Вибрані поезії (1977-1989) / Ліна Костенко. – Львів : Літопис, 2002. – С. 152–153.
9. Костенко Л. Я повертаюся. Я вже не буду стояти осторонь / Ліна Костенко // Тиждень. – 2010. – 25 груд. – С. 1–3.
10. Кульчицька М. Мозаїка світових абсурдів у «діаріуші людства» від Ліни Костенко: про роман «Записки українського самашедшого» (Рецензія на книгу: Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.) / М. Кульчицька, Ю. Горблянський // Дзвін. – 2011. – № 3. – С. 131–135.
11. Левченко Г. Необароковий діаріуш людства Ліни Костенко / Г. Левченко // Слово і час. – 2011. – № 5. – С. 6–19.
12. Наєнко М. Локус Гоголя в «Записках українського самашедшого» // Михайло Наєнко // Літературна Україна. – 2011. – № 17 (28 квітня). – С. 6–7.
13. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка та ін.]. – К. : Либідь, 2005. – 352 с.
14. Східний календар: легенди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cheshuyka.ru/rub_Legendy_100202141140.html.
15. Тарнашинська Л. Б. Художня галактика Валерія Шевчука: Постать сучасного письменника на тлі західноєвропейської літератури / Л. Б. Тарнашинська. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 224 с.
16. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть : У 2 кн. / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Книга друга : Розвинене бароко. Пізнє Бароко. – К. : Либідь, 2005. – 728 с.